

Ex Oriente: un depozit „răsăritean” de bronzuri de lângă satul Brănești, raionul Orhei, Republica Moldova

Stanislav Țerna*, Denis Topal*

Abstract: In this article we publish a newly discovered hoard of bronze items from the territory of Moldova, accidentally found in the outskirts of the Brănești village (Orhei County). This hoard is of special interest, because it contains some types of items which until now were not known on the territories west from Nistru River. Also, a remarkable feature is the structure of the hoard which could point towards the votive character of its deposition.

Rezumat: Prezentul articol introduce în circuitul științific un depozit de piese din bronz, descoperit recent în împrejurimile satului Brănești (raionul Orhei, Republica Moldova). Depozitul prezintă un interes deosebit, deoarece include mai multe tipuri de piese, până acum necunoscute la vest de Nistru. Remarcabilă este și structura acestuia, fapt care ar putea indica un posibil caracter votiv al tezaurizării acestuia.

Key words: Republic of Moldova, bronze hoard, Brănești, Sabatinovka culture, votive deposition.

Cuvinte cheie: Republica Moldova, depozit de obiecte din bronz, Brănești, cultura Sabatinovka, depunere votivă

Introducere

În spațiul pruto-nistean sunt cunoscute numeroase obiecte din metal (mai ales din bronz), care pot fi datate îndeosebi în epoca bronzului și perioada timpurie a epocii fierului. Dese ori aceste piese apar sub forma unor depozite, descoperite de cele mai multe ori fortuit. Numai pe parcursul ultimului deceniu, numărul obiectelor din bronz găsite pe teritoriul Republicii Moldova s-a mărit considerabil, inclusiv și „datorită” activității intense a colecționarilor particulari și așa-numiților „căutători de comori”. Periodic, unele – din păcate, doar unele – depozite și piese izolate sunt cunoscute de arheologi și sunt introduse în circuitul științific¹.

* Școala Antropologică Superioară, Chișinău, str. Zimbrului, nr. 10a, MD-2024, Republica Moldova; e-mail: ternastas@mail.ru; denis.topal@gmail.com

¹ Gončarova 2001-2002; Ușurelu, Nicic 2003; Dergačev 2012a; Dergačev 2012b; Dergačev 2010c; Sava 2011; Țerna, Topal (în curs de apariție).

Acest articol are ca scop publicarea unui nou depozit de bronzuri descoperit întâmplător pe teritoriul interfluviului pruto-nistrean. Încă de la început trebuie să precizăm că depozitul s-a aflat un interval de timp foarte scurt la dispoziția noastră. Din acest motiv, am reușit doar să realizăm mai multe fotografii de calitate ale pieselor (în baza cărora, ulterior, s-au executat desenele), să efectuăm măsurătorile necesare și să le descriem; lipsa timpului, însă, ne-a împiedicat să cântărim obiectele din componența depozitului.

Depozitul de la Brănești

Depozitul a fost descoperit în toamna anului 2012, în pădurea dintre satele Brănești și Trebujeni (raionul Orhei, Republica Moldova). Nu cunoaștem alte date privind locul descoperirii (localizarea exactă, adâncimea la care se aflau piesele etc.). Din puținele informații verbale pe care le-am obținut de la persoana care a găsit depozitul, se pare că acesta nu se afla în arealul unui sit arheologic (cel puțin, descoperitorul era sigur de lipsa altor materiale arheologice, precum ceramică sau oase, în locul „excavării” complexului).

Depunerea era compusă din nouă obiecte din bronz: șase vârfuri de lance, două dălți cu tub de înmănușare și un celt cu două urechiușe.

Descrierea pieselor:

Celt

1. Celt cu două urechiușe, laturile drepte, puțin lărgite spre vârful lamei; marginea tubului este îngroșată (Fig. 1/5; 2/5). Piesa prezintă patină nobilă. Lama este forjată, dar nu este ascuțită. În secțiune, celtul este oval, rotunjit. Pe suprafață se observă zgârieturi subțiri de diferite lungimi. A fost turnat în tipar bivalv. Dimensiuni: lungimea – 8,2 cm, lățimea bazei – 5,0 cm, lățimea lamei – 4,2 cm, grosimea bazei – 3,9 cm, grosimea lamei – 0,6 cm. Adâncimea tubului de înmănușare – 5,7 cm.

Vârfuri de lance

1. Vârf de lance foliform (Fig. 1/4; 2/4), cu manșonul relativ scurt și orificii pe lamă. Pe lamă sunt prezente nervuri destul de groase, care trec atât pe axul central al acesteia, cât și în jurul orificiilor. Piesa, turnată în tipar bivalv, este parțial oxidată și prezintă patină. Orificiile de pe lamă nu au fost curățite după turnare. Lama, corodată, nu este ascuțită. Pe baza tubului sunt prezente două orificii înguste, amplasate simetric. Marginea tubului de înmănușare este forjată. Dimensiuni: lungimea – 14,8 cm, lățimea tubului de înmănușare – 2,5 cm, lățimea maximă – 6,2 cm, adâncimea tubului – 4,9 cm.

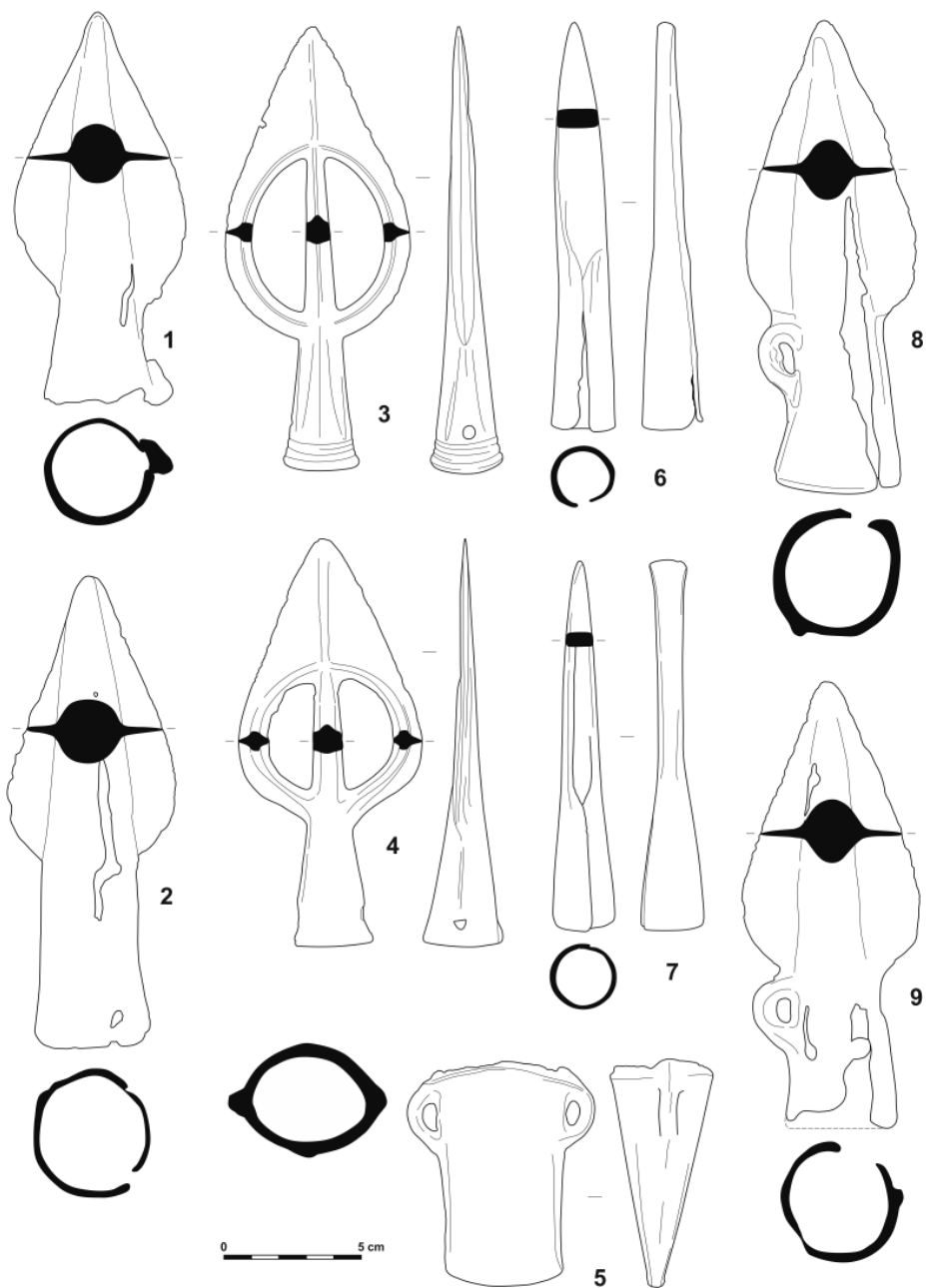

Fig. 1. 1-9. Depozitul de la Brănești. Desenele pieselor / 1-9. The hoard from Brănești. Drawings.

Fig. 2. 1-9. Depozitul de la Brănești. Fotografii / 1-9. The hoard from Brănești. Photographs.

2. Vârf de lance foliform (Fig. 1/3; 2/3) cu manșonul relativ scurt și orificii pe lamă. Tubul este decorat cu triunghiuri înalte, alungite, în relief pe întreaga lungime și nervuri inelare orizontale la bază. Pe lamă se pot observa nervuri destul de groase, care trec atât pe axul central, cât și în jurul orificiilor. Piesa, turnată în tipar bivalv, este parțial oxidată și prezintă patină. Lama corodată nu era ascuțită. La baza tubului, mai sus de nervurile inelare, sunt prezente două orificii înguste, dispuse simetric. Marginea tubului este forjată. Dimensiuni: lungimea – 16,4 cm, lățimea tubului de înmănușare – 2,7 cm, lățimea maximă – 6,8 cm, adâncimea tubului – 8,9 cm.
3. Vârf de lance foliform (Fig. 1/1; 2/1), cu manșonul relativ scurt, evidențiat. Piesa, turnată în tipar bivalv, este oxidată și prezintă patină. Lama, parțial corodată, nu era ascuțită. Sunt prezente urmele unui defect tehnologic de forma unor orificii neregulate, destul de mari. La baza tubului, pe o parte, a rămas necurățat ciotul de turnare. Dimensiuni: lungimea – 14,0 cm, lățimea tubului de înmănușare – 4,0 cm, lățimea maximă – 6,0 cm, adâncimea tubului – 12,4 cm.
4. Vârf de lance foliform (Fig. 1/2; 2/2), cu manșonul relativ scurt, evidențiat. Piesa este parțial oxidată, are patină nobilă și a fost turnată în tipar bivalv. Lama, parțial corodată, nu era ascuțită. Pe suprafața sa se puteau observa urme de defect tehnologic în forma unor orificii neregulate, destul de mari. Dimensiuni: înălțimea – 17,2 cm, lățimea tubului de înmănușare – 4,7 cm, lățimea maximă – 6,1 cm, adâncimea tubului – 12,8 cm.
5. Vârf de lance foliform (Fig. 1/8; 2/8), cu o urechiușă laterală și manșonul relativ scurt, bine evidențiat. Piesa a fost turnată în tipar bivalv, este parțial oxidată și prezintă patină. Lama, parțial corodată, nu este ascuțită. Pe suprafața sa sunt prezente urme de defect tehnologic în forma unor crăpături, un orificiu neregulat, destul de mare și mai multe cioturi de turnare neîndepărtate pe urechiușă și în jurul ei. Dimensiuni: înălțimea – 17,2 cm, lățimea tubului de înmănușare – 4,5 cm, lățimea maximă – 6,2 cm, adâncimea tubului – 15,2 cm.
6. Vârf de lance foliform (Fig. 1/9; 2/9), cu o urechiușă laterală și manșonul relativ scurt, bine evidențiat. Piesa este parțial oxidată și patinizată, turnată în tipar bilateral. Lama, parțial corodată, nu este ascuțită. Sunt prezente urme de defect tehnologic în forma unor crăpături, mai multor orificii neregulate, destul de mari, și a unor cioturi de turnare pe urechiușă și în jurul ei. Dimensiuni: înălțimea – 16,3 cm, lățimea tubului de înmănușare – 4,1 cm, lățimea maximă – 6,5 cm, adâncimea tubului – 14,8 cm.

Dălți

1. Daltă cu tubul de înmănușare (Fig. 1/6; 2/6) forjat, răsucit și cu lama îngustă, puțin lărgită spre vârf. Marginile răsucite ale tubului sunt aduse una spre cealaltă în

partea superioară și se desfac spre bază. Piesa este bine conservată, pe alocuri este prezentă patina. Dimensiuni: înălțimea – 14,9 cm, lățimea tubului de înmănușare – 2,3 cm, lățimea lamei la vârf – 0,3 cm, adâncimea tubului – 8,2 cm.

2. Daltă cu tubul de înmănușare (fig. 1/7; 2/7) forjat, răsucit și cu lama îngustă, puțin lărgită spre vârf. Marginile răsucite ale tubului sunt bine aduse una spre cealaltă, fiind adițional forjate acolo unde se unesc. Piesa este bine păstrată, pe alocuri este prezentă patina. Dimensiuni: înălțimea – 13,5 cm, lățimea tubului de înmănușare – 2,2 cm, lățimea lamei la vârf – 1,3 cm, adâncimea tubului – 7,7 cm.

Despre analogiile pieselor din depozit

Piese din componența depozitului aparțin unor tipuri diferite de obiecte din metal, care pot fi datate în perioada târzie a epocii bronzului, fiind răspândite în spațiul est și sud-est european.

Celtul cu două urechiușe aparține tipului Loboikovka-Kabakovo (sau tipului II.1, variantei II.1.1 după E. Ușurelu)². Obiecte similare din punct de vedere tipologic provin atât din depozite, cât și din descoperiri separate de pe teritoriul spațiului nord-Pontic (Fig. 3). Astfel, celturi de acest tip sunt cunoscute în componența depozitelor de la Loboikovka și Kabakovo, de pe malul stâng al Niprului³. Descoperiri separate au fost semnalate, din context incert, lângă satul Repievka (reg. Voronej, Rusia)⁴, precum și dintr-o locație incertă de pe teritoriul fostelor gubernii Kiev și Podolsk⁵. Sunt cunoscute și mai multe tipare pentru celturi similare, care provin de pe așezarea de tip Sabatinovka de lângă localitatea Cremenciug (reg. Nikolaev, Ucraina); din așezarea de tip Sabatinovka de lângă satul Kapulovka (reg. Dnepropetrovsk, Ucraina); sau din colecțiile muzeului Volgograd, Rusia⁶. Tipologic, celturile de tip Loboikovka par să fie o variantă cu două urechiușe a celturilor cu o urechiușă de tip Derbeden⁷. Aceste celturi au fost primele, care sunt răspândite în stepa și silvostepa Europei de est⁸.

Vârfurile de lance cu două orificii semiovale pe lamă își găsesc și ele analogii în spațiul nord-pontic (Fig. 3), prezentând o oarecare diversitate în forma și dimensiunile penei, a orificiilor, grosimea nervurilor și motivelor ornamentale. În literatura de specialitate, asemenea vârfuri de lance sunt cunoscute sub diferite denumiri –

² Leskov 1981, 33, Taf. 1/C11, Taf. 2/1,2; Ușurelu 2010c, 24, fig. 1.

³ Leskov 1981.

⁴ Priahin, Siniuk, Matveev 1981.

⁵ Ușurelu 2010a, fig. 1/8.

⁶ Bočkarev, Leskov 1980; Ușurelu 2010a, harta 1.

⁷ Bočkarev 2010, 121; Ușurelu 2010a, 58.

⁸ Bočkarev 2010, 122.

„Lanzenspitzen mit durchbrochenem Blatt”⁹, „vârfuri de tip Zlatopol”¹⁰ sau „vârfuri de tip Keleberda”¹¹. Piese de acest tip provin din depozitele de la Loboikovka, lângă Nipru¹² și Karmanovo, din zona râului Kama¹³. Descoperiri izolate provin din împrejurimile satului Keleberda (reg. Kiev)¹⁴, dintr-o locație necunoscută de pe teritoriul Crimeei¹⁵, de lângă satul Leopold (reg. Kiev)¹⁶, localitatea Laski (Mariupol)¹⁷, dintr-o așezare a „bronzului târziu” de lângă Gogolev (reg. Kiev)¹⁸, de la Soldatovo (reg. Poltava)¹⁹ și dintr-un punct necunoscut de lângă Mariupol²⁰. La acestea mai adăugăm și o piesă recent semnalată lângă Brest (Belarus)²¹. Tipare pentru turnarea vârfurilor de lance cu orificii semiovale au fost descoperite într-un atelier cercetat în așezarea de la Zlatopol (reg. Zaporojie)²², în împrejurimile satului Ivankoviči, lângă Kiev²³ și în așezarea „Dikij Sad” din Nikolaev²⁴.

Vârfuri de lance foliforme cu manșonul relativ scurt, evidențiat, cu urechiușă laterală sau fără, sunt răspândite în Europa de est începând cu epoca bronzului mijlociu și circulă până în perioada timpurie a epocii fierului²⁵. Nu vom insista aici asupra analogiilor pentru vârfurile de lance fără urechiușă, care sunt destul de numeroase. Cât despre vârfurile cu o urechiușă din depozitul de la Brănești, acestea sunt tipologic similare cu vârfurile turnate în tiparele descoperite la Golovurov (reg. Kiev) sau cu piesele de la Kvetun (reg. Breansk, Rusia) și din colecția Muzeului de Istorie din Kiev²⁶. Toate aceste descoperiri sunt atribuite de către V. Kločko tipului Golovurov²⁷.

⁹ Leskov 1981, 46.

¹⁰ Kločko 2006, 194.

¹¹ Dergačev 2011, 235.

¹² Leskov 1981.

¹³ Dergačev 2011, fig. 149/5.

¹⁴ Kločko 2006, fig. 88/8.

¹⁵ Kločko 2006, fig. 88/9.

¹⁶ Kločko 2006, fig. 87/20.

¹⁷ Krivcova-Grakova 1955, fig. 34/32.

¹⁸ Kločko 2006, fig. 88/10; după opinia lui V. Kločko (2006: 194), piesele din Gogolev și Soldatovo ar putea fi atribuite unei tradiții „post-Zlatopol”.

¹⁹ Kločko 2006, fig. 88/13.

²⁰ Krivcova-Grakova 1955, fig. 34/31.

²¹ Krival'cevič 2012.

²² Bočkarev, Leskov 1980, nr. 105.

²³ Bočkarev, Leskov 1980, nr. 118.

²⁴ Gorbenko 2008, fig. 1/25; tiparul era utilizat pentru executarea unor piese similare cu vârfurile din Gogolev și Soldatovo, pe care V. Kločko le considera a fi „post-Zlatopol” (vezi nota 18).

²⁵ Rumiancev 1974; Kločko 2006; Bočkarev 2010.

²⁶ Kločko 2006, fig. 88/1-4.

²⁷ Kločko 2006, 193.

Dălțile cu tubul de înmănușare răsucit de tip „Lobojkovo” sunt cunoscute din depozitul eponim, precum și de lângă localitatea Suvid (reg. Černigov)²⁸. În acest caz, este remarcabilă executarea tubului dintr-o foaie forjată și răsucită, spre deosebire de tuburile turnate integral, caracteristice pentru dălțile din bronzul târziu din nord-vestul Mării Negre²⁹.

Astfel, toate analogiile pe care le cunoaștem pentru piesele din depozitul de la Brănești provin din spațiile de la est de Nistru, concentrându-se în zona Niprului, iar descoperiri singulare au fost semnalate în Crimeea, Azov și mai departe spre est, pe teritoriul Rusiei. Prin urmare, depozitul de la Brănești este cel mai vestic (și primul pe teritoriul Republicii Moldova) complex care include tipurile de piese descrise mai sus.

Despre atribuirea cultural-cronologică a pieselor

Parametrii morfologici, stilistici și tipologici ai pieselor din depozitul de la Brănești își găsesc paralele directe în descoperirile metalice din componența așa-numitului grup metalurgic „Lobojkovka-Golovurov”, evidențiat de E.N. Černych ca făcând parte din „zona de prelucrare a metalelor Derbeden-Lobojkovka”³⁰, format sub influența impulsului nord-estic venit din reginea Volga-Kama (de acolo provin cele mai estice analogii celtului cu două urechiușe și ale vârfurilor de lance cu orificii din depozitul nostru). Conform opiniei lui V. Bočkarev, focarul Lobojkovka era cel mai strâns legat de cultura Sabatinovka timpurie, spre deosebire de I. Šarafutdinova care considera că depozitul de la Lobojkovka aparținea mai degrabă orizontului „Vovnijsk”, care ar fi reprezentat etapa pre-Sabatinovka pe cursul de mijloc al Niprului³¹.

Unii cercetători atribuie vestigiile de tip Lobojkovka-Golovurov culturii Srubnaja (vezi analiza critică a acestor opinii în lucrarea lui E. Ușurelu³²), în particular culturii Srubnaja, de tip Berejnov-Maiovskaja³³. În acest context, descoperirea unui depozit de piese tipic Lobojkovka pe teritoriul Republicii Moldova, în periferia de vest a arealului Sabatinovka³⁴, ar putea reprezenta încă un argument în favoarea datării pieselor de tip Lobojkovka în perioada timpurie a culturii Sabatinovka.

²⁸ Kločko 2006, fig. 90/5-8.

²⁹ Bălan 2009; Ușurelu 2010b.

³⁰ Bočkarev 2010, 50.

³¹ Šarafutdinova 1982, 142.

³² Ușurelu 2010c.

³³ Kločko 2006, 192.

³⁴ Dergačev 1986.

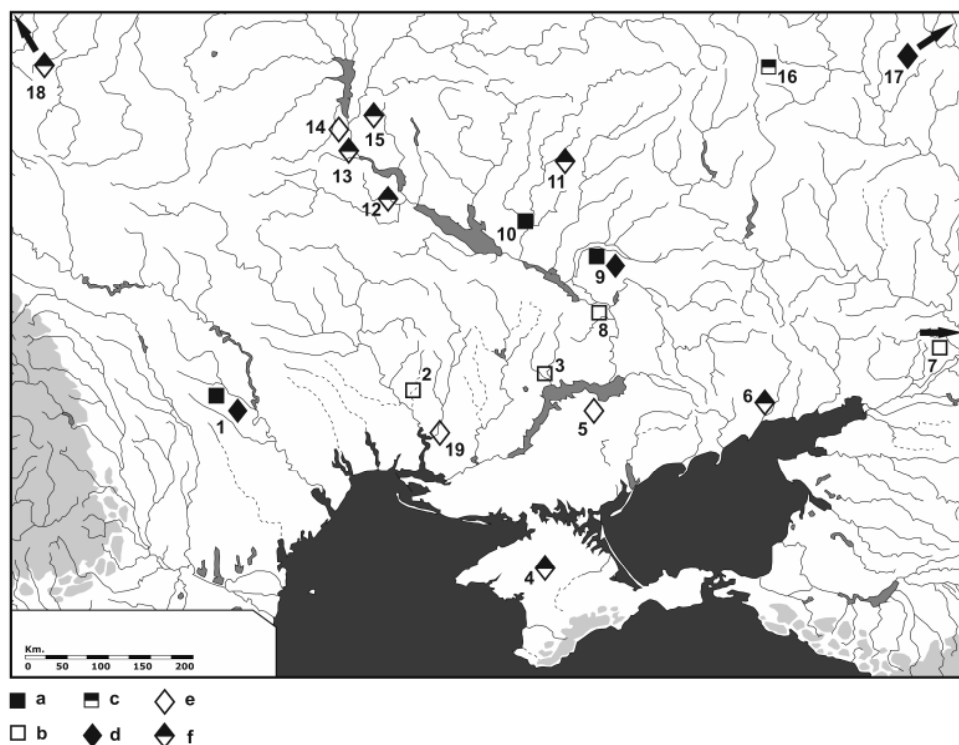

Fig. 3. Distribuția tipurilor de piese din tezaurul de la Brănești în spațiul nord pontic. a-c – celțuri (a. depozite, b. forme pentru turnat, c. descoperiri izolate). d-f – lănci de tipul Keliberda și „post-Zlatopol” (d. depozite, e. forme pentru turnat, f. descoperiri izolate) / Distribution of some items type from the Brănești hoard in the Northern Pontic area. a-c – socketed axes (a. hoards, b. casting moulds, c. single finds); d-f – spears of Keliberda and „post-Zlatopol” types (d. hoards, e. casting moulds, f. single finds). 1 – Brănești; 2 – Kremenčug; 3 – Kapulovka; 4 – Crimeea; 5 – Zlatopol; 6 – Laski; 7 – muzeul Volgograd; 8 – regiunea Dnepropetrovsk; 9 – Loboikovka; 10 – Kabakovo; 11 – Soldatovo; 12 – Keliberda; 13 – Leopold; 14 – Ivankoviči; 15 – Gogolev; 16 – Repievka; 17 – Karmanovo; 18 – Brest; 19 – Nikolaev „Dikij Sad” (după / after Bočkarev, Leskov 1980; Dergačev 2011; Gorbenko 2008; Kločko 2006; Krival'cevič 2012; Leskov 1981; Šarafutdinova 1982; Ușurelu 2010).

Din punct de vedere cronologic, piesele de tip Lobjkovka-Golovurov pot fi datate „aproximativ la mijlocul mil. II î.e.n.”³⁵ sau, conform unor studii recente, în sec. XVI-XV a.Chr.³⁶ În sistemul cronologic relativ general-european, aceste estimări ar corespunde etapelor Bz B₂-C₁ (după Reinecke și Müller-Karpe) sau MD III (după Hänsel)³⁷.

Încheiere

În concluzie, putem sublinia că depozitul de la Brănești poate fi considerat una dintre cele mai interesante descoperiri din perioada bronzului târziu din spațiul pruto-nistean. Așa cum am arătat în cele de mai sus, unele tipuri de piese apar în premieră pe acest teritoriu, interesante fiind însă și alte particularități distinctive ale acestora. În primul rând, toate tipurile de obiecte (în afară de celt) sunt reprezentate prin perechi – trei tipuri de lănci și un tip de daltă. În al doilea rând, toate vârfurile de lănci poartă urmele unui defect tehnologic, suprafața este oxidată și prezintă patină, iar ciaturile de turnare nu au fost îndepărtate. În al treilea rând, se pare că piesele din componența depozitului nu au fost utilizate (poate, cu excepția dălților) – celtul nu este ascuțit, iar calitatea proastă de executare a vârfurilor de lance făcea imposibilă utilizarea lor ca arme. Este posibil ca menirea pieselor din complexul de la Brănești să nu fi fost una exclusiv utilitară³⁸.

Structura depozitului, lipsa unor urme de utilizare pe suprafața obiectelor sau prezența unor defecte tehnologice care făceau imposibilă funcționarea eficientă a pieselor ar putea indica un caracter votiv al acestei teaurizări. Prezența unor obiecte de tip Lobjkovka atât de departe spre vest poate reflecta și realizarea unei anumite ofrande pe un nou teritoriu (este perioada timpurie a culturii Sabatinovka, când, după opinia unor cercetători³⁹, triburile respective abia începeau explorarea interfluviului pruto-nistean). În același timp nu putem oare presupune că prezența acestui complex este rezultatul contactelor dintre diferite comunități? În orice caz, pare puțin probabil că la baza depunerii acestor piese în pământ puteau sta unele raționamente utilitare, „profane”.

³⁵ Bočkarev 2010, 50.

³⁶ Ușurelu 2010c.

³⁷ Sincronisme argumentate în: Ușurelu 2010c.

³⁸ Despre aspectele neutilitare în semnificația depozitelor din bronzul târziu vezi, spre exemplu, Țârlea 2008, Hansen 2005, Hansen 2010, Rezi 2011 cu vasta bibliografie ulterioară.

³⁹ Vezi, spre exemplu, Dergačev 1986.

Bibliografie

- Bălan, G. 2009, *Cronologia și tipologia dăltilor de bronz cu toc de înmănușare din România*, Apulum 46, 1-40.
- Bočkarov, V.S. 2010, *Kul'turogenez i drevnee metalloproduktstvo Vostočnoj Evropy*, Sankt Petersburg.
- Bočkarov, V., Leskov, A. 1980, *Jung- und spätbronzezeitliche Gußformen im nördlichen Schwarzmeergebiet*, PBF 19, 1, München.
- Dergačev, V.A. 1986, *Moldavija i sosednie territorii v epohu bronzы*, Chișinău.
- Dergačev, V.A. 2011, *Topory-kel'ty pozdnej bronzы Karpato-Podunav'ja*, II, Chișinău.
- Dergačev, V.A. 2012a, *Novye komplekсы i ediničnye nahodki metalličeskih predmetov pozdnej bronzы – rannego gal'statta na territorii Respubliki Moldova*, RevArh, S.N. 8, 1-2, 161-181.
- Dergačev, V.A. 2012b, *Klad pozdnej bronzы iz sela Bahu v Respublike Moldova*, RevArh, S.N. 8, 1-2, 154-160.
- Dergačev, V.A. 2010c, *Novye metalličeskie predmety pozdnej bronzы – rannego gal'statta s territorii Moldovy*, RevArh, S.N. 6, 2, 120-129.
- Gončarova Ju.V. 2001-2002, *Dva novyh klada bronzovogo veka iz častnyh kollekciy g. Kišineva*, Stratum 2, 582-586.
- Gorbenko, K.V. 2008, *Arheologični doslidjennia stepovogo gorodiša dobi finalnoj bronzы „Dikij Sad”*, Kratkie soobštenija Odessogo arheologičeskogo obščestva, 85-90.
- Hansen S. 2005, *Über bronzezeitliche Horte in Ungarn – Horte als soziale Praxis*, în Horejs B., Jung R., Kaiser E., Teržan B. (Hrsg.), *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet*, UPA 121, Bonn, 211-230.
- Hansen S. 2010, *Der Hort von Nebra: seine Ausstattung*, în Meller H., Bertemes F., *Der Griff nach den Sternen. Wie Europas Eliten zu Macht und Reichtum kamen. Internationales Symposium in Halle (Saale) 16.-21. Februar 2005*, Halle, 77-90.
- Kločko V.I. 2006, *Ozbroennja ta vojskova sprava davniogo naselennja Ukraini (5000-900 rr. do R.H.)*, Kiev.
- Krival'cevič N.N. 2012, *Bronzovyj prereznoj nakonečnik kop'ja iz Belorusskogo Pobuzhja, Doneckij Arheologičeskij Zbirnik* 16, 152-157.
- Krivcova-Grakova O. 1955, *Stepnoe Povol'je i Pričernomor'e v epohu pozdnej bronzы*, MIA 46, Moscova.
- Leskov A. 1981, *Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet I (Depots mit einheimischen Formen)*, PBF 20, 5, München.
- Priahin A.D., Siniuk A.T., Matveev Ju.P. 1981, *Tereškovskij klad epohi pozdnej bronzы v Podon'e*, SovArh 3, 281-285.

- Rezi B. 2011, *Voluntary Destruction and Fragmentation in Late Bronze Age Hoards from Central Transylvania*, în Berecki S., Németh R., Rezi B. (ed.) *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 8-10 October 2010, Târgu Mureș*, 303-334.
- Rumiancev A.N. 1974, *Nekotorye voprosy razvitija nakonečnikov kopij epohi bronzы v Severnom Pričernomor'e*, *SovArh* 1, 12-23.
- Sava E. 2011, *Neue Gussformenfunde der späten Bronzezeit aus dem Gebiet zwischen Prut und Dnestr*, în Sava, E., Govedarica, B., Hänsel, B. (Hrsg.) *Der Schwarzeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000 – 500 v. Chr.). Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen. Internationale Fachtagung von Humboldtianern für Humboldtianer im Humboldt-Kolleg in Chișinău/Moldavien (4. - 8. Oktober 2010)*, PAS 27, Rahden/Westf., 178-187.
- Šarafutdinova, I.N. 1982, *Stepnoe Podneprov'e v epohu pozdnej bronzы*, Kiev.
- Țârlea, A. 2008, *The concept of „selective deposition”*, *Peuce*, SN 6, 63-132.
- Țerna, S., Topal, D (în curs de apariție), *Dva novyh klada i ediničnye nahodki metalličeskih izdelij epohi bronzы – rannego gal'statta s territorii Respubliki Moldova, Tyragetia*, SN 7.
- Ușurelu E. 2010a, *Genezis i evoliucija dvuuškovyh toporov-kel'tov Vostočnoj Evropy epohi pozdnej bronzы*, *RevArh*, SN 5, 1, 22-67.
- Ușurelu E., 2010b, *Apariția și evoluția dălților cu toc de înmănușare longitudinal în epoca bronzului din Europa de Est*, *RevArh*, SN 6, 2, 5-23.
- Ușurelu E. 2010c, *Cronologia complexelor ce țin de prelucrarea metalelor în perioada târzie a epocii bronzului din spațiul Carpato-Dunăreano-Nord-Pontic*, *RevArh*, SN 6, 1, 24-70.
- Ușurelu E., Nicic A. 2003, *Noi piese metalice din perioada bronzului târziu descoperite pe teritoriul Republicii Moldova*, în Sava E. (red.), *Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic*, Chișinău, 164-170.